

DOĞAL ORTAMIN ARKEOLOJİ ve ESKİ ÇAĞ TOPLUMLARININ YERLEŞME ve KÜLTÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE BİR BAKIŞ*

A LOOK AT THE IMPACT OF THE NATURAL ENVIRONMENT ON
ARCHAEOLOGY AND THE SETTLEMENTS AND CULTURES OF ANCIENT
SOCIETIES

İbrahim ATALAY**

ÖZ

Doğal ortam, toplumların her türlü faaliyetlerini etkileyen, biçimlendiren bir kader olarak insanlık tarihi içerisinde büyük önem taşır. Doğal ortamın medeniyetlerin kurulması ve yıkılması, geçmişten günümüze tarım ve hayvancılık sistemleri, göçler ve savaşlar üzerindeki önemi dikkate alınarak, bu çalışma ile doğal ortamın arkeoloji ve eski çağ toplumlarının yerleşme ve kültürleri üzerindeki etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Tarihi olayların gösterdiği seyir, arkeolojik sitlerin ve ilk yerleşmelerin kuruluşu ile eski çağ toplum kültürlerinin tam anlamıyla yansıtılabilmesi için doğal ortam özelliklerinin iyi bilinmesi ve doğal ortam ile insan arasındaki ilişkilerin kurulması gerekmektedir. Bu doğrultuda coğrafi, jeopolitik, tarihi ve tarihi coğrafya bakış açıları bütünüyle göz önünde bulundurularak çalışma ele alınmıştır. “Uluslararası Kuvaterner Jeolojik Korelasyon Programı” ile dünyanın birçok ülkesinde yapmış olduğum araştırma ve gözlemler ile çektiğim fotoğraflar ve çizdiğim haritalardan oluşan bir kesitten çalışma kapsamında yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Ortam, Yerleşme, Kültür, Coğrafya, Tarih.

* Bu makale 20.02.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 22.02.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 15.03.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; İbrahim Atalay, Doğan Ortamın Arkeoloji ve Eski Çağ Toplumlarının Yerleşme ve Kültürleri Üzerindeki Etkisine Bir Bakış, *Avrasya Beşeri Bilm Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 2-1 (2022), Karabük 2022, s. 1-32.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI:

** Prof. Dr. h.c., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, iatalay@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0327-1485

ABSTRACT

Natural environment has a great importance in human history as a destiny that affects and shapes all kinds of activities of societies. Considering the importance of the natural environment on the establishment and destruction of civilizations, agriculture and livestock systems from the past to the present, migrations and wars, it is aimed to reveal the effect of the natural environment on archaeology and the settlements and cultures of ancient societies. In order to fully reflect the course of historical events, the establishment of archaeological sites and first settlements, and ancient society cultures, it is necessary to know the characteristics of the natural environment well and to establish relations between the natural environment and people. Depending on this issue, the study has been handled by considering the geographical, geopolitical, historical and historical geography perspectives. Within the scope of the "International Quaternary Geological Correlation Programme", a section consisting of the researches and observations I have made in many countries of the world, as well as the photographs I have taken and the maps I have drawn, are included in this study.

Key Words: Natural Environment, Settlement, Culture, Geography, History.

GİRİŞ

Coğrafya; topografya, jeolojik yapı ve bunu oluşturan kayalar, iklim, toprak ve bitki örtüsünü kapsayan doğal ortamın özelliklerinin ortaya koyan ve doğal ortamla toplumların beşerî ve ekonomik özellikleri arasındaki ilişkileri incelemesini kapsayan bir bilim dalıdır. Başka bir anlatımla kısaca coğrafyanın esas amacı, doğal ortamın fiziki özellikleri ile insan arasındaki ilişkileri incelemeye dayanmaktadır. Genellikle coğrafi ortam, toplumların her türlü faaliyetlerini etkileyen, biçimlendiren bir kader olarak da dikkate alınmıştır.

Ülkelerin topografya özellikleri, denizlere uzaklığı, yakınlığı, uluslararası önemdeki boğazlar, dağlar arasındaki doğal geçitler maden yataklarının varlığı gibi özellikleri dikkate alan siyasi coğrafyanın bir dalı olan **jeopolitik** (coğrafi yer siyaseti) ülkelerin uluslararası siyasetini planlaması açısından son derece önemlidir. Kısaca devletlerin coğrafi konum özellikleri, uluslararası siyasetin belirlenmesinde öne çıkan önemli hususlardan biridir.

Tarih ise bulunduğu mekânda ülkeleri, ulusları, toplumları, belli bir zaman sürecinde kuruluş ve gelişmelerini etkileyen olayları anlatan, bu olaylar arasındaki nedensel bağları, bunların daha önceki ve sonraki olaylarla olan

bağlarını, karşılıklı etkilenmelerini, her ulusun kurduğu uygarlıkları, ulusların kendi iç sorunlarını inceleyen bir bilim dalıdır.

Tarihin ve coğrafyanın ortak konusu olan **tarihi coğrafya** ise herhangi bir ÷lke veya bir yerde yaşıyan toplumun, zaman sürecinde coğrafi ortamın özelliğine bağlı olarak nasıl bir ilişki kurduğunu, nasıl bir kùltürel ve ekonomik özellikler kazandığını ortaya koyan bir bilim dalıdır.

Dünya, var oluşundan günümüze kadar sürekli olarak yer hareketleri ve iklim değişmelerine uğramış, bu değişmelere bağlı dünyanın doğal şartları devamlı olarak bir değişime göstermiştir. Değişen ortam şartları insanların göç, yerleşme ve üretim kùltürü üzerinde önemli değişmeye yol açmıştır. Aynı zamanda değişen ortam şartları flora ve faunanın üzerinde de etkili olmuştur. Şöyle ki, soğuk ilkim koşullarında yetişen bitkiler ve yaşıyan hayvanlar, soğuk iklimin etkilediği yüksek yerlere ve yüksek enlemlere ilerlemiştir.

Özellikle insanların var oluşundan günümüze kadar olan süreçte iklim değişmeleri, volkanizma, aşırı siltasyon yani sellerin taşıdığı malzemelerin tarım alanlarında birikmesi, depremlerin doğal ortam (mekân) üzerindeki etkileri, ister istemez insanların da tarımdan yerleşmeye kadar tüm faaliyetlerini etkilemiştir, hatta bu yüzden göçler bile olmuştur.

Dünya insanlık tarihinde göçler, savaşlar, tarım ve hayvancılık sistemleri, medeniyetlerin kurulması ve yıkılmasında doğal ortamın önemli etkileri bulunmaktadır. Doğal ortamla insan arasındaki ilişkiler kurulmaksızın ya da doğal ortamın özellikleri yeterince bilinmeden tarihi olayların seyri ve arkeolojik sitelerin ve ilk yerleşmelerin kuruluşunun açıklanması, layıkıyla ortaya konulması mümkün değildir.

Bu makalenin amacı, insanların var olduğu günden yakın zamana kadar dünya tarihinin seyrinde doğal ortam ile insan arasındaki ilişkileri ortaya koymak ve Anadolu'nun paleocoğrafyası konusunda "Uluslararası Kuvaterner Jeolojik Korelasyon Programı" kapsamında dünyanın birçok ÷lkesinde yaptığım araştırma ve gözlemler ile çektiğim fotoğraflar ve çizdiğim haritaların eşliğinde bir kesit sunmaktır. Ayrıca coğrafi konunun dikte ettiği jeopolitik konusunda da çok kısa bilgi vermektir.

1. DOĞAL ORTAMIN PALEOLİTİK ve NEOLİTİK DÖNEMDE İNSAN FAALİYETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

En az 4 milyon yıl önce Orta Afrika'da avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıkla başlayan Paleolitik ve 10-12 bin yıl önce yerleşmeler kurarak üretime geçtikleri Neolitik dönemlerdeki doğal ortam koşulları, insanların yayılma, yerleşme, yerleşme tipleri, geçim kaynakları ve bunlara bağlı olarak kùltürel gelişmeleri üzerinde doğrudan belirleyici etkilere sahiptir. Bu dönemlerdeki doğal ortam

koşullarının insanların yerleşme ve geçim faaliyetleri ana hatlarıyla aşağıda belirtilmiştir.

1.1. Ekvatorial Bölgelerdeki Paleolitik Dönem

Bu dönem, insanların ilk olarak ortaya çıktıkları, iklim değişmesinin etkili olmadığı Ekvatorial bölgelerde başlamıştır. Bu dönemin ilk başladığı yer günümüzden birkaç milyon yıl kadar önce Doğu Afrika'da Göller Yöresi ve Etiyopya'daki Omo Vadisi'dir (Foto 1). Bu durumun en önemli kanıtlarından biri 4 milyon yıl kadar önce Doğu Afrika'da çıkan volkanlar sırasında kaçan insanların ayak izlerinin volkanlardan çıkan bazalt lavlarıyla doldurulmuş olmasıdır. Ayrıca, Addis Ababa National Museum'da sergilenen Lucy takma adlı 1,30 cm boyunda bayana ait bir iskelet de insanlık tarihinin en az 3,2 milyon yıl önceye ait olduğunu göstermektedir (Foto 2). Mevsimlerin olmadığı oldukça sıcak ve yağışlı olan bu bölgede hâlâ ilkel şartlarda yaşayan insanları olduğu, bunların yabani ineklerin memesini emdikleri ve şahdamarını keserek kanını içtiklerini, Addis Ababa Üniversitesi kütüphanesindeki kitapta görmüş bulunmaktayım (Foto 1, 2).

Paleolitik dönem halen Amazon ormanlarında, Filipinler'de ve Orta Afrika savanlarında çok küçük gruplar halinde sürmektedir. Buradaki insanlar, TRT ve yabancı belgesellerde görüldüğü gibi geleneklerine sıkıca bağlı olduğu için buldukları yerlerden ayrılmayı istememektedir.

1.2. Son Buzul Devri'ndeki Paleolitik Dönem

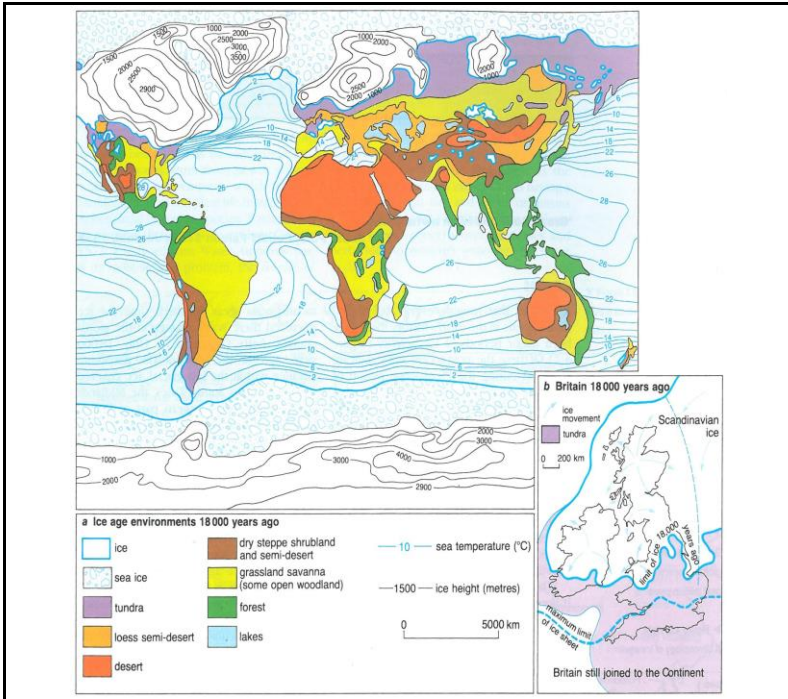
Bu Paleolitik dönem, Orta kuşak ve kuzeyinde Avrupa, Ortadoğu ve Doğu Asya, hatta Avustralya'da günümüzden en az 20 bin yıl öncesinde maksimum safhasına çıkan Son Buzul Dönemi'nde başlamış ve günümüzden 10-12 bin yıl önce Neolitik Dönemin başlamasıyla sona eren dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde küresel ölçüde sıcaklığın düşük olmasından dolayı, kara yüzüne düşen yağışlar buzullara dönüşmüştür. Yağışların karalar üzerinde buzullar halinde birikmesinden dolayı, okyanusların seviyesi günümüzdeki seviyesine göre 125 m kadar alçalmıştır. Bu alçalmadan dolayı, deniz kenarlarında 125 m derinliğe kadar olan sahalar kara haline dönüşmüş, Marmara ve Karadeniz birbiriyle bağlantısı olmayan birer iç deniz haline dönüşmüştür. Asya-Amerika arasındaki Bering Boğazı da kara haline gelmiştir.¹

Bu dönemde buzullar; Kuzey Yarım Kürede Kuzey Amerika'da Michigan, Erie, Ontario göllerinin güneyine kadar uzanan yerler, Batı Avrupa'da İskandinavya'dan Alplerin kuzey eteklerine kadar olan kesimi, Asya'da ise

¹ *Maps of The World Environments During The Last Two Climatic Extremes, Explanatory Notes*, Co publication: Commission For the Geological Map of the World, France 1999.

günümüzdeki Sibirya'nın güneyine kadar sahaları kaplamıştır. And, Alp ve Himalayalar gibi dağların 4500 m'ye kadar olan yerleri de buzullarla örtülmüştür (Şekil 1). Anadolu'da ise kıyı kuşağındaki Toros ve Kuzey Anadolu dağlarının 2000 m'den İç ve Doğu Anadolu'daki dağların 2400 m'den yüksek kesimleri takke halindeki buzullarla örtülmüştür (Şekil 3).

Orta Afrika'dan sonra Paleolitik insanların günümüzdeki Anadolu ve Doğu Akdeniz'de Levant-Filistin bölgesine kadar yayıldıkları tahmin edilmektedir. Şöyle ki, Anadolu'da günümüzden önce 20 bin yıl civarında maksimum safhasına ulaşarak günümüzden önce 12-13 bin yıl öncesine kadar devam eden Son Buzul Dönemi'nde iklimdeki soğuk ve kurak şartlara bağlı olarak insanlar, su kaynaklarının olduğu yerlerde ve ormanlık alanlarda toplayıcılık-avcılıkla geçimlerini sağlamaya başlamıştır. Bu dönemde sadece Güneydoğu Anadolu ve Toros dağlarının güneyinde Antalya civarında **Karain** başta olmak üzere **Beldibi**, **Belbaşı** mevkilerindeki mağaralar ile Güneydoğu Anadolu'da Adıyaman civarında **Palanlı Mağarası** ile Urfa civarındaki düzlüklerde, özellikle **Göbekli Tepe** dolaylarında yaşamışlardır (Şekil 4).

Şekil 1: Son Buzul döneminde dünyadaki buzul alanları ve iklim kuşakları. Haritada, Kuzey Amerika ve Kuzeybatı Avrupa'nın tamamen buzullarla kaplı olduğu, Tundra alanlarının geniş saha kapladığı, çöllerin ve yarıkurak alanların

yaygınlaştığı, ancak ormanlık nemli tropikal alanların önemli bir değişiminin olmadığı görülmektedir.

Foto 1: Etiyopya'daki Omo vadisinde günümüzde de yaşayan yerli bir kabile

Foto 2: Hadar (Etiyopya)'da bulunmuş 3,2 milyon yaşında Lucy takma adlı 1,30 cm boyunda bir bayanın Adisi Ababa National Müzesinde sergilenen iskeleti

Buzul döneminde Anadolu'da sıcaklığın düşük olmasından dolayı kapalı havzalardaki Akşehir-Eber, Van, Tuz, Acı Göl ve Burdur göllerinin seviyesi yükselmiş, ayrıca Konya-Ereğli havzasında uzunluğu 90 km, genişliği 35-40 km'ye yaklaşan göl de meydana gelmiştir.^{2 3}

Soğuk ve kurak olan bu dönemde insanlar, nispeten sıcaklığın yüksek ve orman örtüsünün olduğu özellikle Akdeniz ve Güneydoğu Asya kıyı kuşağında mağaraların ve tatlı su gölü, akarsu boyları, karstik kaynak ve akarsuların olduğu yerlerde yaşamışlardır. Örneğin Antalya'nın kuzeyinde Toros Dağlarının eteklerinde önemli bir Paleolitik yerleşme olan Karain Mağarası, Kırkgöz kaynaklarının olduğu ormanlık kesimde yer almaktaydı. Burada yaşayan Paleolitik insanlar, su ihtiyacını Kırkgöz kaynağından, yakacak gereksinimi tamamen ve yiyeceklerinin bir bölümünü ormanlardan sağlamışlardır.

² İbrahim Atalay, *The Paleogeography of the Near East (From Late Pleistocene to Early Holocene) and Human Impact*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992.

³ İbrahim Atalay, *Türkiye Jeomorfolojisi*, 3. bs., Meta Basım, İzmir 2017.

1.3. Neolitik Dönem ve Neolitik Sonrası

Günümüzden yaklaşık 10-12 bin yıl kadar önce yağışları artması ve sıcaklığın yükselmesiyle Ekvatorial bölgenin dışındaki sahalar, Son Buzul Dönemi'ne göre ayrı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönem, jeolojik açıdan Kuvaterner'in son dönemi olan ve Günümüz olarak da adlandırılan **Holosen**'dir. Bu dönemin en büyük özelliği, insanların Paleolitik dönemdeki gibi avcılık-toplayıcılık-balıkçılık geçim ekonomisinden yerleşme dönemine geçerek tarım ürünleri üretme ve yabani hayvanları evcilleştirme dönemine geçmiş olmasıdır.

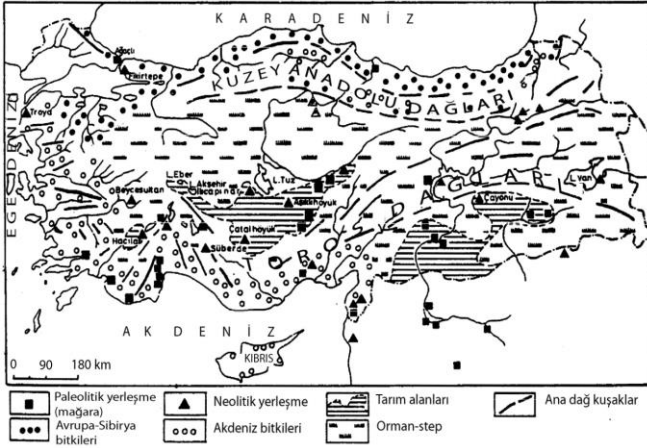
Holosen başlarından itibaren insanlar özellikle yarı kurak bölgelerde yetişen buğday, arpa, mercimek ve nohutun tarıma almaya ve koyun ve keçileri evcilleştirilmeye başlamıştır. Neolitik dönemde Dünya ölçüsünde Anadolu, ilk yerleşmelerin kurulduğu sahaların başında gelmektedir. Nitekim Anadolu'da ilk yerleşmeler, Göller Yöresi ve Konya Ovasının güney kesiminde göllerin seviyesinin düşmesiyle oluşan kıyı kuşağında nemli ve geniş bir alanda kurulmuştur. Günümüz iklim koşullarının belirmeye başlaması ile Akdeniz kıyılarındaki mağaralarda yaşayan insanlar, kuzeye doğru ilerlemişler ve burada dağ ile göllerin çekildikleri yerler arasında ilk yerleşmeler kurulmaya başlamıştır. Yerleşmelerin buralarda kurulmasının en önemli nedenleri, göl ve akarsulardan su temin edilmesi, dağlık kesimlerden odun sağlanması ve avcılık yapılması, göllerin kenarlarındaki düz alanlarda tarım yapılmasıdır. Başka bir ifade ile göllerin kenarlarındaki yerler, tarım, avcılık ve diğer etkinlikler için son derece uygun alanlardır. Günümüzden en az 9000 yıl önce kurulan bu yerleşmelere örnek olarak Çumra yakınındaki **Çatalhöyük**, Suğla Gölü'nün batısındaki **Süber'de**, Burdur Gölü yakınındaki **Hacılar**, Tuz Gölü'ne dökülen Melendiz

Çayının kenarında kurulan **Aşıklhöyük** (Foto 3) ile ve Ergani civarındaki Birış Mezarlığı/Çayönü yerleşmeleri verilebilir^{4 5 6 7 8 9 10 11 12}(Şekil 3-5).

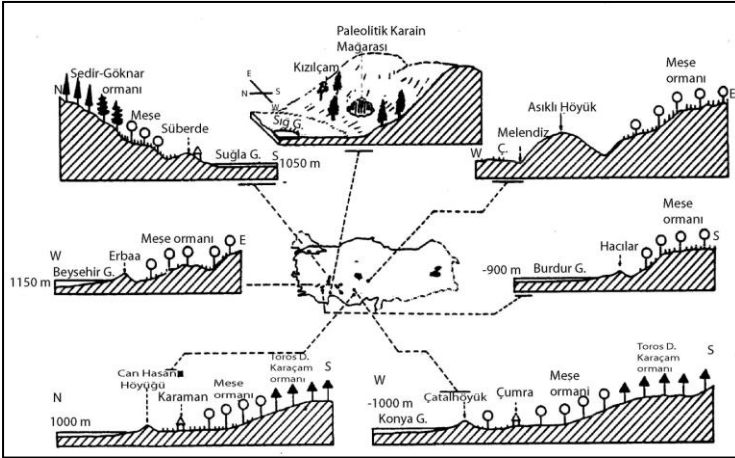
Holosen ve Neolitik dönemin başlangıcında yağışla birlikte sıcaklığın artmasıyla dağlarımızda buzullar erirken kapalı havzalarda yüksek olan göllerin seviyeleri yavaş yavaş düşmeye başlamıştır. Soğuk dönemde Akdeniz ve Karadeniz kıyı kuşağına inen ormanlar, sıcaklığın yükselmesiyle yavaş yavaş dağ yamaçlarına doğru yükselmeye başlamıştır. Ayrıca Anadolu'nun iç kesimlerdeki çölümsü bozkırların yer aldığı sahalarda bozkır bitkileri ile meşe, ardıç ve karaçamdan oluşan seyrek yapılı kurakçıl ormanlar yaygınlaşmıştır (Şekil 3).

Neolitik Dönem'de, Güneydoğu Asya ve Çin'in doğu kesimindeki nehirlerin geçtiği alüvyal ovalarda ve Avustralya'nın iç kesimlerinde Mungo Gölü kenarında ilk yerleşmeler kurulmuş, burada tarım alanında başka pirinç üretimi olmak üzere önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (Foto 4).

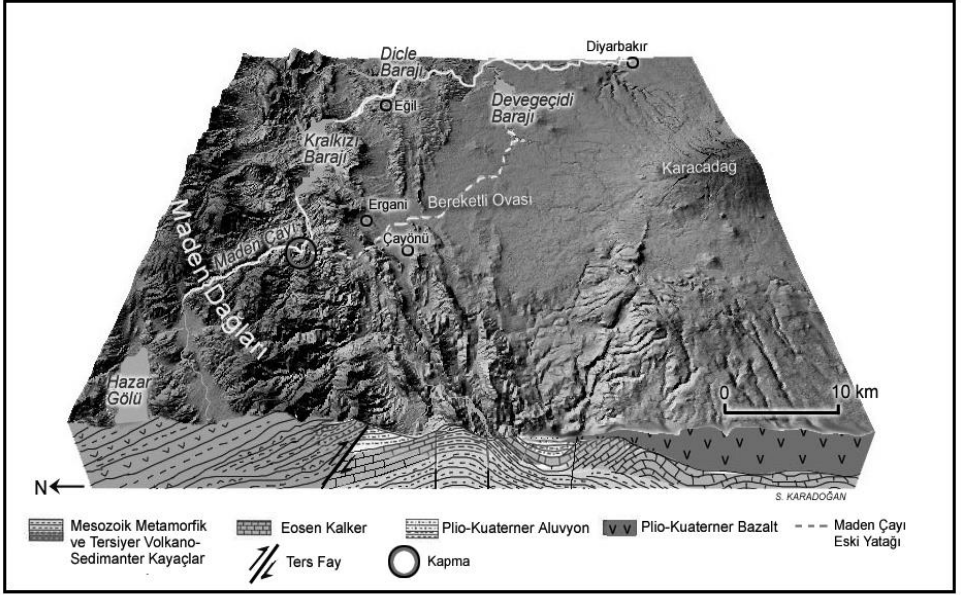
-
- ⁴ İbrahim Atalay, Paleosols as Indicators of the Climatic Changes During Quaternary Period in S. Anatolia, *Journal Arid Environment*, 32, 1996, p. 23-35.
- ⁵ İbrahim Atalay, Paleoenvironmental Conditions of the Late Pleistocene and Early Holocene in Anatolia, Turkey. *Quaternary Deserts and Climatic Change*, 1st Edition, A. S. Alsharhan, K. W. Glennie, G.L. Whittle and C. G. St. C. Kendall (eds.), CRC Press, London 1998, p. 227-238.
- ⁶ İbrahim Atalay, "Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri", *TURQUA V. Quaternary Semp. Bildiriler Kitabı*, İstanbul Teknik Üniv. Avrasya Yerbilimleri Enst., 2005, s. 121-128.
- ⁷ İbrahim Atalay, Anadolu'da İlk Yerleşmelerin Kurulmasında Paleocoğrafya Koşullarının Önemi. *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Bilgi Yayınevi, 2017a, s. 63-78.
- ⁸ James Mellaart, "Earliest Civilizations of the Near East", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 40 (159), Antiquity Publications Ltd , 1966, p. 238-240.
- ⁹ James Mellaart, "Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 42(165), Antiquity Publications Ltd, 1968, p. 72-74.
- ¹⁰ James Mellaart, "The Neolithic of the Near East", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 50 (199-200), Antiquity Publications Ltd, 1976, p. 244-245.
- ¹¹ U., Esin, "İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö. 10 500-7000) Kültürel Sorunlar - Cultural Problems (II) of Anatolia and Southwestern Europe (10 500-7000 yrs BP) in the Intermediary Period of Initial Production", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, İstanbul 1981.
- ¹² Neil Roberts, "Human-Induced Landscape Change in South and Southwest Turkey During the Later Holocene", *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Bottema S. et al. (eds.), Rotterdam 1990, p. 53-67.

Şekil 3: Anadolu'nun Paleolitik dönem ile neolitik başlarındaki doğal ortam durumu ve Paleolitik ve neolitik yerleşmelerin olduğu siteler

Şekil 4: Anadolu'da neolitik yerleşmelerin olduğu sitelerin genel konumu

Şekil 5: İlk olarak bakırın ergitildiği Ergani güneydoğusunda akarsuyun geçtiği bir karst ovasının kenarında kurulan Çayönü neolitik yerleşmesi.¹³

¹³ İbrahim Atalay, *Türkiye Jeomorfolojisi*, 3. bs., Meta Basım, İzmir 2017.

Foto 3: Tuz Gölü'ne akan Melendiz çayı kenarına Neolitik dönemde kurulmuş Aşıklı Höyük kazısından bir görünüm

Foto 4: Avustralya'nın orta kesiminin güneyindeki çölümsü yarı kurak alanda Mungo Gölü kenarında, kumlar içinde insan kemiklerinin bulunduğu Paleolitik-neolitik döneme ait yerleşme sahası

Anadolu'daki bu yerleşmelerde ilk olarak koyun keçi ve hatta at evcilleştirilmiş ve bozkır bitkilerinden olan yabani buğday, arpa, mercimek gibi taneli bitkiler kültüre alınmıştır (Esin 1979, 1981, Atalay 1992, 1998). Bu durum, Avrupa'da avcılık ve toplayıcılıkla geçimin sağlandığı Paleolitik dönem yaşanırken, Anadolu'daki insanların üretime geçtiğini ortaya çıkmaktadır. İnsanların yerleşik hayata geçmeleri ile tarım ve hayvancılık faaliyetleri artmaya başlamış ve bunun sonucu doğal ortamda tahribat başlamıştır. Örneğin günümüzden 3-4 bin yıl önce Beyşehir Yöresinde meşelerin tahrip edilmesiyle bozkır bitkilerinin yaygınlaşmaya başladığı ve dışbudak ağaçlarının yetiştirildiği polen verilerinden anlaşılmaktadır. Öte yandan Anadolu'da doğal ortamın

oldukça sık olarak değişmesi, bitki örtüsü dahil toplumların yayılış alanlarını etkilemiştir.^{14 15 16 17 18}

Neolitik dönemin önemli olaylarından biri **Nuh Tufanı** 'dır. Günümüzden yaklaşık 10 500 yıl kadar önce Holosen başlarında bardaktan boşalırcasına yağışın düşmesi ve karların erimesiyle gelen sellerle Güneydoğu Torosların eteklerinden Basra Körfezi'ne kadar olan saha su altında kalmıştır (Atalay 1996). Durum böyle iken Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı eteklerinde gemiye benzeyen bir bazalt akıntısı örnek gösterilerek aranması, hatta bu konuda proje yapılmasının bilimsellikle uzaktan yakından alakası yoktur. Nuh'un gemisini bulmaya yönelik böyle bir araştırma da gerçekten dini ve ilmi bilgilerden ne kadar uzak olduğumuzu göstermektedir.

Günümüzden yaklaşık 5 bin yıl öncesinden itibaren Anadolu'da göçlerle yerleşmeler yaygınlaşırken Avrupa hâlâ Paleolitik dönemin sonlarını yaşamaktaydı.^{19 20}

Neolitikte tarım ve göçebe hayvancılığa dayanan bir yaşam tarzı ve ekonomi ve buna bağlı olarak ayrı bir kültürü geliştirmiştir. 5000 yıl kadar önceye dayanan Mezopotamya bölgesinde sulamaya dayalı tarım kültürü ve medeniyeti geliştirdi. Ancak bu medeniyet, Asurluların Toros dağlarındaki gür meşe ormanlarını kesmesiyle oluşan sellerin taşıdığı kumlu-milli malzemelerin

¹⁴ Sytze Bottema, and Henk Woldring, "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey", Part II, *Palaeohistoria*, 1984, p. 123-149.

¹⁵ Harold R. Cohen, and Oğuz Erol, "Aspects of the Palaeogeography of Central Anatolia", *The Geographical Journal*, 135 (3), The Royal Geographical Society, England 1969, p. 388-398.

¹⁶ İbrahim Atalay, *The Paleogeography of the Near East (From Late Pleistocene to Early Holocene) and Human Impact*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992.

¹⁷ Oğuz Erol, "Geomorphologic Arguments for Mid-to Late Holocene Environmental Change in Central Anatolian (Pluvial) Lake Basins", *In: Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, Springer, Berlin 1997, p. 321-350.

¹⁸ Catherine Kuzucuoğlu, and Neil Roberts, "Evolution of the Environment in Anatolia from 20 000 to 6000 BP", *Paléorient*, 23(2), Paleorient and CNRS Editions, 1997, p. 7-24.

¹⁹ U., Esin, "İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö. 10 500-7000) Kültürel Sorunlar - Cultural Problems (II) of Anatolia and Southwestern Europe (10 500-7000 yrs BP) in the Intermediary Period of Initial Production", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, İstanbul 1981.

²⁰ U., Esin, "İlk üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö.10 500-7000) Doğal Çevre Sorunları - Natural Environmental Problems of Anatolia and Southeastern Europe (10 500 -7000 yrs BP) in the Intermediary Period of Initial Production", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, İstanbul 1979.

Mezopotamya'daki su kanallarını doldurmasıyla çöktü.²¹ Benzer durum, günümüzdeki Ürdün topraklarındaki Petra kentinde de oldu. Kentin kurulduğu yamaçta keçilerin zayıf olan meşe ormanlardaki ağaç yapraklarını yemesiyle gelen seller, Petra'nın içme suyunu temin eden sarnıçları doldurmuştur. İçme suyu bulamayan kent halkı başka yerlere göç etmesiyle Petra kenti de tarih sahnesinde silinmiştir.

Holosen 'de de küresel ölçüde olmazsa bile geniş alanları kaplayan yerel ölçüde iklim değişimleri olmuştur. Günümüzden 5-6 bin yıl önce **Klimatik Optimum** denilen dönemde yağış ve sıcaklık artışıyla günümüzdeki Sahra çölünde yer yer göller oluşmuş ve göl kenarlarında yerleşmeler kurulmuştur. Afrika kuzeyindeki Tuarekler tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.²²

Milattan sonra 1400-1700 yılları arasında meydana gelen **Küçük Buzul Çağı**'nda Alplerin üst kesimi tekrar buzullar kaplamış ve buradaki köyler buzullar altında kalmıştır. Grönland Adası'nın güney kenarlarında çayır alanları ve yerleşmeler buzlarla kaplanmıştır.²³ Bu dönemde Anadolu'da kuraklıktan dolayı büyük baş hayvanları çoğu telef olmuş, Keskin (Kırıkkale)'de tamamen ölmüş, ancak ağaçların kabuklarını, tabir uygun ise çör çöp yiyen keçilerin beşte biri hayatta kalmış, Anadolu'da yiyecek sıkıntısı başlamıştır.²⁴ **Celali İsyanlarının** çıkmasının temelinde de Anadolu'da hüküm süren kuraklık yatmaktadır.

Neolitik dönem, doğal ortam koşullarının uygun olduğu başta Anadolu olmak üzere insanların yerleşmeye ve tarım yapmaya başladıkları dönemdir. Asya kıtasında Çinlilerin lösler üzerinde yaptığı taraçalarda sadece Muson yağmurlarıyla sulanan pirinç üretimi yapılmıştır. Vietnam, Kamboçya dâhil Musonlar Asyası ülkelerindeki eğimli yamaçlarda açılan taraçalar üzerine düşen Muson yağışları pirinç üretimini mümkün kılmıştır. Doğal oramın dikte ettiği taraçalardaki pirinç üretimi, Güneydoğu Asya'da ayrı bir tarım özellikle pirinç tarımı kültürü gelişmesini sağlamıştır.

Doğal ortam şartların insan hayatında tamamen etkilediği Tibet platosu, And dağları ayrı bir ortam oluşturmaktadır. Tarım, hayvancılık, yerleşme tipleri,

²¹ Neil Roberts, "Human-Induced Landscape Change in South and Southwest Turkey During the Later Holocene", *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Bottema S. et al. (eds.), Rotterdam 1990, p. 53-67.

²² *Maps of The World Environments During The Last Two Climatic Extremes, Explanatory Notes*, Co publication: Commission For the Geological Map of the World, France 1999.

²³ İbrahim Atalay, *Uygulamalı Klimatoloji*, 4. bs., Meta Basım, İzmir 2021.

²⁴ Peter Ian Kuniholm, "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climatic Change", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, Series A, Mathematical and Physical Sciences, 330 (1615), Royal Society Publishing, London 1990, p. 645-655.

giysiler üzerinde tamamen doğal ortam koşullarının etkisi görülmektedir. Ormanın olmadığı bu bölgede ısınma ve mutfakta genellikle Tibet sığırı tezeği kullanılmaktadır. Mesken, özellikle mutfak duvarlarının simsiyah olması da yakılan tezekten çıkan dumanla ilgilidir (Foto 5, 7). Buraya özgü olan Tibet sığırı, yazın muson yağışlarının düştüğü, kışın ise yağışın pek düşmediği yeşilliğini koruyan çayırlarda yıl boyu otlatılmaktadır (Foto 8).

Tibet'in diğer bir özelliği, havada bağıl nemin düşük olmasından dolayı zemine doğrudan gelen güneş radyasyonu, toprağı 52°C'ye kadar ısıtmaktadır. Bu nedenle Tibet'te tarımın üst sınırı 4500 m'ye kadar çıkmaktadır. Geniş vadi tabanlarındaki uygun yerler de çoğunlukla yağı çıkarılan tarım ürünleri yetiştirilmektedir.

Foto 5: Tibet'te bir meskende duvarların tezek dumanıyla simsiyah olmuş mutfak duvarları ve mutfakta soğuktan korunmak için kalın giysili bir Tibet kadını

Foto 6: Tibet'te yol kenarında kesilen Tibet sığırını etini alan Tibetlilerden bir görünüm

Foto 7: Tibet'te aşırı güneş radyasyonundan korunmak için başları örtülü ahali, soldaki duvarın üzerinde kurutulan tezekler görülüyor.

Foto 8: Tibet platosunda yazın muson yağışları, kışın muson ikliminin etkisiyle yağışın pek nadir düştüğü çayırlarda otlayan Tibet sığırları (Yaklar). Tibetlilerin et yün ve deri ihtiyaçlarını karşılayan Uzun ve kalın tüyleri, Tibet sığırlarını aşırı güneş radyasyonundan ve soğuktan korunmasını sağlamaktadır.

And dağlarındaki doğal ortam insanların yaşam biçimlerini de doğrudan etkilemiş durumdadır. Güney Amerika'nın batısında uzanan And Dağlarının dik eğimli yamaçlarındaki çoğunlukla taşlarla yapılan taraçalarda ve düzlüklerde yerli bitki olan patates üretimi yapılmaktadır. Eğimi yüzde %100'ü geçen yani 45°'yi aşan yamaçlarda bir tondan daha fazla ağırlıktaki granit kayalarının yontularak taraça yapımında kullanılması, Mısır Piramitlerinin yapımında olduğu gibi şaşılacak, insan aklının alamadığı bir durumdur (Foto 10). Andlar'daki insanların kuvvetini aşırı olarak artmasının önemli nedenlerinden biri buralarda yetişen kakaolu/kafeinli bitkileri yemeleridir. Buradaki granitlerin ayrışmasıyla oluşan kumlu topraklar, patatesin kolayca yetişmesine elverişlidir. Dar vadi tabanlarındaki sulanan alanlarda mısır ile sebze ve meyve üretilir.

Andlar'da yaşayan insanlar ince bacaklı ve iri göğüslüdür. Göğüslerin iri ve geniş olması, daha fazla hava teneffüs edilerek vücutları yeterli oksijeni almasıyla ilgidir. And dağlarının orman sınırı üzerindeki yüksek kısımlarında

yetişen diken gibi sert otların yiyen lamalar halkın et, alpakalar ise yün ihtiyacını karşılamaktadır (Foto 9-11).

And Dağları doğal ortamının flora ve hayvan hayatı üzerinde önemli etkisi vardır. Çoğu endemik olan otsu türlerin bir bölümü ilaç üretiminde kullanılmaktadır. Coca Cola'nın dünya ölçüsünde içecek olarak kullanılması, And dağlarındaki damar acıacı, kan sirkülasyonunun artırıcı kafeinli maddeleri içermesidir. Günümüzde bu maddeler çoğunlukla ABD kolalarında vardır. Andlar'daki bitkilerden yapılan çorbalar çok lezzetlidir. Hatta Machu-Picchu yerleşmesi, buradaki otların da kullanıldığı çorbayı içen ABD sayesinde keşfedilmiştir. Şöyle ki, ABD'li mealen "Ben ilk defa bu kadar lezzetli çorba içtim, bunun nedeni nedir" diye sormuş, oradaki yerliler: "çorbaya lezzeti veren şu karşı yamaçtan aldığımız otlar" demiştir. Bunun üzerine bu sahayı ziyaret eden ABD'li düzgün taraçaların, yolların olduğunu fark etmiş ve bir proje hazırlayarak kazı yaparak günümüzdeki Machu Picchu'yu ortaya çıkarmıştır (Foto 10).

Tibet'te olduğu gibi Andlar'a özgü eti, sütü ve yününden faydalanılan ve And çayırlarındaki insan elini kesecek derecede sert olan otları yiyen Lamalar yaşamaktadır. Ayrıca, yününden yararlanan ve özellikle kazak gibi giysiler üretilen Alpakalar da sadece Andlar'a özgü hayvanlardır (Foto 9).

Yüksek bir dağ silsilesinde yaşayan And halkı, sürekli ay ve güneş hareketlerini inceleyerek takvim oluşturmuşlar ve Güneş'e tapmışlar ve bu nedenle genç savaşçıları Güneş'e kurban edilmesini düzenleyen törenler yapmışlardır. Yılı dört döneme ayırmışlardır: Ekim, ticaret, alış-veriş, hasat ve savaş. Yazıyı icat edemeyen İnkaların yaşam biçimleri, geride bıraktıkları yerleşmelerden kısmen de olsa anlaşılabilir. İnka halkının bir bölümünü, İspanyol General Pizzoro bir tabur askeriyle katletmiştir.

Foto 9: And dağlarında neredeyse eli bıçak gibi kesen sert dağ çayırlarında otlatılan bir lama sürüsü

Foto 10: İnkalar'ın Urumbanba nehri vadisinin dik eğimli yamaçta 1600 m dolayındaki stratejik bir yerde 5000 nüfusa kadar ulaşmış Machu Picchu (Maçopiço) yerleşme merkezi ve çevresinde üzerinde patates yetiştirilen dik eğimli yamaçlardaki taraçalar. Fotonun orta yerindeki açıklık alan alış-veriş merkezi ve ilerideki dik tepede gözetleme kulesi bulunmaktadır.

Foto 11: And dağlarında geleneksel ürünlerini pazarlayan yerliler

1.4. Neolitik Dönemde İnsanların Yayılması

İnsanların yaratıldıkları yerlerden Dünya'ya yayılışı konusu, yeteri kadar aydınlığa kavuşmamış veya tartışılan konular arasındadır. İnsanların ilk önce Doğu Afrika'da ortaya çıktıkları, buradan Nil vadisi boyunca kuzeye ve kuzeydoğuya doğru Sina Yarımadası, Filistin topraklarına, Mezopotamya ve Anadolu'ya yayıldıkları, Holosen ortalarından itibaren Avrupa'ya doğru göç ettikleri söylenebilir. Ayrıca Anadolu üzerinden Kafkaslardan geçerek Asya bozkırlarına doğru gittikleri söylenebilir. Doğu ve Güneydoğu Asya ve Avustralya ile Amerika'daki insanların başka yerlerden göçle değil, bizatihi buralarda ortaya çıktıkları kesin olarak belirtilebilir. İlgili haritada (Şekil 6) gösterildiği gibi, Asya'daki insanların Son Buzul döneminde deniz seviyesinin alçalarak kara haline gelen Bering Boğazı'ndan Amerika kıtasına geçtikleri, paleocoğrafya şartları dikkate alındığında imkânsız olduğu görülmektedir. Şöyle ki, insanların buzulla kaplı olan Asya'dan yürüyerek Sibirya'yı geçmeleri mümkün değildir, bir an için Bering Boğazı'nı geçseler bile birkaç bin metreyi bulan Alaska'daki buzullarla kaplı dağlardan geçerek Amerika'ya ulaşmaları

imkânsızdır (Şekil 6). Benzer durum, insanların Güneydoğu Asya'dan Avustralya'ya göçleri içinde geçerlidir.

Bu durum dikkate alındığında Kuzey Amerika'da Kızılderililer, Meksika Yukatan Yarımadası'nda Aztek ve Mayalar, Güney Amerika'daki And dağlarında özellikle Bolivya ve Peru'da İnkalar, ayrı birer topluluk olup göçlerle birbirlerine karışmış ya da göçlerle yer değiştirmiş topluluklar değildir.

Şekil 6: Bazı müzelerde hatta bilimsel içerikli yayınlarda bile görülen dünyadaki insanların göçünü gösteren harita

2. DOĞAL ORTAMIN İNSANLARI GEÇİM KAYNAKLARI ve KÜLTÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yukarıda belirtmeye çalıştığım paleortam şartları, insanların sadece yerleşmesi ve yayılışı değil aynı zamanda tarım, hayvancılık ve arazi kullanımı vb. ile aynı zamanda kültürleri üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir.

Ortam koşullarının Paleolitik ve Neolitikte insan faaliyetleri üzerinde tam bir hâkimiyet ve etkisinin olduğu görülmektedir. Örneğin, Anadolu bozkırlarındaki yabancı tahıl türlerinin varlığı, taneli bitkilerle tarımın yapılmasına, dolayısıyla tarımın gelişmesine yol açmış ve bunun yanında hayvanların evcilleştirilmesiyle hayvan gücünün tarım ile ulaşımda kullanılması ve hayvansal üretim başlamıştır. İklim koşulları, Anadolu dâhil Asya'nın ve

Kuzey Afrika'nın bozkır alanlarında başlayan göçebe hayvancılık günümüzde de hâlâ varlığını sürdürmektedir. Hayvanları yıl boyu otlaklarda beslemek için sürekli olarak yatay ve dikey yönde mevsimlik göçler yapılmaktadır. Örneğin günümüzde nüfusları çok azalmakla birlikte Yörükler (Sarıkeçili ve Karakeçili aşiretleri), hayvanlarının otlatma için yaz başlarında Akdeniz'in sahil kesiminden Toros Dağlarına çıkmakta, sonbahar başlarında soğğun düşmesi ve otların azalmasıyla Akdeniz kıyılarındaki maki ve otlak alanlarına dönmektedir. Güneydoğu Anadolu'da aynı durum meydana gelmektedir. Örneğin konar-göçer bir toplum olan Beritan aşireti Güneydoğu Anadolu'nun alçak düzlüklerinde sıcakların artması ve otların kurummasıyla hayvanlarıyla birlikte Toros dağlarının yüksek kesimlerine çıkmakta, sonbahar sonlarına doğru Güneydoğu Anadolu düzlüklerine geri dönmektedir. Aynı durum hâlâ Moğolistan, Asya bozkırları ve Kuzey Afrika'da Sahra güneyinde de devam etmektedir.

Afrika'da kurak geçen yıllarda göçebe hayvancılıkla geçinenlerin hayvanlarına ot ve kendilerine yiyecek bulmaları için vahalara inmeleriyle vaha halkı ile göçerler arasında çatışmalar meydana gelmektedir. Araplardaki kan davalarının önemli nedenlerinden biri vaha halkı ile çobanların çatışmasıyla meydana gelen can kayıplarının intikamını alma duygusundan ileri gelmektedir. Günümüzde Darfur'da meydana gelen çatışmanın ana nedeni, kurak geçen yıllarda çöllerde açlık çeken göçebe halkın Darfur'a saldırarak buradan yiyecek temin etmeleridir (Hartum Üniversitesi Coğrafya Bölümü'ndeki bir profesörle sözlü görüşme).

Tüm tarihi olaylar, coğrafi mekân içerisinde cereyan etmekte; mekanın etkisi toplumun eğitim, bilgi birikimi seviyelerine göre az ya da çok olarak hissedilmektedir. Dünya'ya bir göz atıldığında Orta Asya'da hüküm süren bozkır iklim, hayvancılığı ve tahıl tarımının yapılmasını mümkün kılmış, başka Türkler olmak üzere hayvancılıktan ve tarımdan geçimini sağlayan toplumlarda geleneksel kültürler gelişmiştir. At sırtından yapılan savaşlar ve istilalar önem kazanmıştır. Akdeniz dünyasında başta üzüm, incir ve zeytin olmak üzere bol miktarda tarımsal ürün üretimine dayalı ayrı bir kültür gelişmiştir. Özellikle Roma Dönemi öncesinden itibaren Ege ve Akdeniz kıyılarındaki koy ve körfezlerde Milet, Efes, Didim, Priene, Truva gibi kent devletleri kurulmuştur; deniz ticaretine dayanan zenginleşme sözü edilen kentlerde beraberinde heykel, tiyatro, resim gibi güzel sanatların gelişmesinde etkili olmuştur. Buralarda gelişen medeniyetler, Anadolu kıyılarından Batı Avrupa'ya transfer olmuştur. Ancak koy ve körfezlerin alüvyonlarla dolması birer ticaret kenti olan Milet, Efes Didim, Truva ve Priene'nin denizle olan bağlantısını keserek tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur.

Avrupa kıtasında özellikle Batı Avrupa’da tarımsal üretimin artan nüfusu besleyememesi, özellikle Aydınlanma çağıyla birlikte denizlere açılarak ek gelir kaynakları bulmanın yollarını araştırılmasını adeta zorunlu hale getirmiştir. 1500’lü yılların ortalarından itibaren başlayan **coğrafi keşifler**, dünya gündeminin tamamen değişmesine neden olmuştur. Amerika kıtasının kuzeyi Fransız, İngiliz, Orta ve Güney Amerika İspanyol ve Portekizlilerle paylaşılmış ve buradaki orman ve maden kaynakları işletilmeye başlanmıştır. And dağları ve Amazon havzasındaki altın, gümüş ve diğer madenlerinin işletilmesinde çalışan yerli ve kısmen Batı Avrupalı işçilerin birkaç yıl çalıştıktan sonra acı çekerek ölmesi, yeni işçi arayışını başlatmıştır. Bir Bolivyalı kadın, maden ocağında çalıştırılmak istenen oğlunu acı çekerek ölmesini engellemek için kendi elleriyle öldürmesi, madencilik tabiri uygun ise insan öldürme makinesi olduğunu kanıtlamaktadır. Maden ocaklarına işçi tedariki esir ticaretini gündeme getirmiştir. Başta Afrika’da günümüzdeki Senegal’in başkenti Dakar’ın hemen yakınındaki Gore ve Tanzanya’nın doğusundaki Zanzibar adaları başta olmak üzere esir toplama merkezleri kurulmuştur (Foto 12). Yaklaşık 20 milyon civarındaki Afrikalı, Orta ve Güney Amerika’da maden üretim ve tarım alanlarında esir olarak çalıştırılmıştır. Böylece Batı Avrupa’nın zenginliği, esirlerin çalıştırılmasından elde edilen gelirlerin üzerinde yükselmiştir.

Foto 12: Günümüzdeki Senegal’in başkenti Dakar’ın batısında Atlas Okyanusu’ndaki Gore Adası’na Afrikalı ve Batılı işbirlikçilerce getirilen

Afrikalılar, buradan Amerika özellikle Güney Amerika’da maden yatakları ve tarım arazilerinde çalıştırmak üzere gemilerle taşınmıştır.

Doğal ortamdaki su kaynaklarından yararlanılması, maden yatakları ve tarım alanlarının işletilmesi, o doğal ortamda yaşayan insanların eğitim, bilim ve teknolojiadaki gelişmişliğine bağlıdır. Önce Birleşik Krallık ’ta Sanayi Devrimi’nin başlaması ve Batı Avrupa’ya yayılmasında demir ve kömür yataklarının varlığı ve bunların işletilmesini sağlayan bilim ve teknoloji yatmaktadır. Şöyle ki, Birleşik Krallık’ın İngiltere bölümünde bulunan zengin demir ve kömür yataklarını işletilmesiyle elde edilen demir-çelikten dokuma tezgâhları, demiryolları, buharlı dev gemilerin yapılması vb. her alanda gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Bilhassa sömürgelerden getirilen ham maddelerin işlenerek ihraç edilmesi, İngiltere ve Batı Avrupa’nın zenginleşmesini sağlamıştır. Sanayi devrimini takiben Avrupa’da artan sermayenin Amerika’ya transfer olması da önce ABD’nin Göller Bölgesinde demir-çelik sanayinin gelişmesine ve burada otomotiv sanayisinin gelişmesine yol açmıştır. Esasen günümüzdeki ABD’nin gelişmesinde zamanının koşullarına göre ilerleyen teknolojinin yanında ABD’deki zengin petrol, maden yatakları ve uçsuz bucaksız tarım arazilerinin varlığı yatmaktadır. Rahmetle andığım hocalarımdan Prof. Erol Tümertekin’in ABD Coğrafyası dersinde: “ABD öyle bir ülke ki, dünyadaki tüm doğal kaynakları bir kefeye, ABD’deki diğer kefeye koysanız aşağı yukarı aynı ölçüde, neredeyse birbirlerine eşit olduğunu görürsünüz” mealindeki sözü ABD’nin neden Batı Avrupa’yı geride bırakarak hızla geliştiğini ve dünyada süper güç haline geldiğini de ortaya çıkarmaktadır.

Üç kıtaya hâkim olan Osmanlı Devleti, ne var ki bilim ve teknolojiye Avrupa’nın gerisinde kalması nedeniyle üzerinde oturduğu Basra Körfezi, Arabistan, Cezayir, Libya toprakları altındaki zengin petrol yataklarını keşfedememiş, hatta Musul sokaklarında akan petrolün ulaşım ve sanayideki öneminin ne olduğunun farkına bile varamamıştır. Sultan Abdülhamit, yer altı kaynaklarını elde tutmak için kendi şahsi mülküne kaydettirmiştir. Başta İngilizler olmak üzere Batılıların Osmanlı topraklarına göz dikmesinin ana nedenlerinden biri de Osmanlı topraklarındaki petrol yataklarını ele geçirmesidir. 1924’te Ankara Anlaşması’yla İngilizlerle çizdiğimiz Irak sınırı, Fransızlarla çizdiğimiz Suriye sınırı, Suriye ve Basra Körfezi’ndeki zengin petrol yataklarının kuzey sınırından geçirilmiştir.

Günümüzde Küba dâhil, Amerika kıtası başta olmak üzere halkın büyük bölümü, Afrika’dan getirilen esirlerin çocuklarıyla nüfuslanmıştır (Foto 13). Ancak sömürgelerin bağımsızlık kazanmasıyla kurulan devletlerin yönetimine çoğunlukla Batılılar hâkim olmuş ve resmi dili olarak da batılı ülkelerin dili kabul edilmiştir. Örneğin Kuzey Afrika’da Mısır dışındaki Tunus, Fas ve Cezayir’in

resmi dili hem Arapça hem de Fransızcadır. Afrika'daki çoğu ülkelerde Fransızca, resmi dil olarak kabul edilmiştir. Güney Amerika'daki ülkelerin resmi dili İspanyolca ve Portekizce, Hindistan ve Pakistan'ın İngilizcedir.

1700'lü yıllardan itibaren bilim, eğitim-öğretim ve teknoloji alanında meydana gelen ilerlemeler, doğal ortamın insan üzerindeki etkisini önemli ölçüde askıya almış ve küreselleşme denilen yeni bir süreç başlamıştır.

Foto 13: Çoğunun Afrikalı olduğu Havana (Küba)'da günlük ihtiyaçlarının almak için devlete ait süpermarket önünde günlük ihtiyaçlarının temin etmek için sıra bekleyen Kübalılar

Jeopolitik ve jeostratejide bir ülkenin coğrafi konumu son derece önemlidir. Ülkeler, sadece günümüzde değil gelecekteki dış politikasının esaslarını jeopolitik konumlarına göre belirlemek zorundadır. Üç kıtadaki toprakları zapt eden Osmanlar, batıda Cebelitarık, güneyde Kızıldeniz, güneydoğuda Basra Körfezi ile İstanbul ve Çanakkale boğazları ile eşsiz bir coğrafi konuma sahipti. Ancak bu konum Osmanlılarda uluslararası alanda avantaj ve dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Duraklama devrinden sonra başlayan Gerileme döneminde eğitim-öğretim, sanayi, teknoloji ve ekonomi alanlarında Batılı ülkeler ve kuzeyde Çarlık Rusya'sından geriye düşmüş ve

yıkılma sürecine girmiştir. Büyük Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası ile 1916'da gizli olarak imzalanan daha sonra Ruslar tarafından ifşa edilen Sykes Picot Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları yapılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusların Boğazlardan sıcak denizlere açılma gayreti, İngilizlerin başını çektiği devletlerin gayretiyle önlenmiş, aynı şekilde İngilizlerin Karadeniz'e doğru açılması da Ruslar tarafından engellenmiştir. Sevr Antlaşması, Batılı ülkelerin daha Osmanlı Devletini paylaşmayı yürürlüğü koyma gayret ve emellerini açıkça ortaya koymuştur.

1923'te Atatürk, silah arkadaşları ve Büyük Millet Meclisi mebuslarıyla birlikte kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin bulunduğu konumu tekrar ele geçirmeye yönelik özellikle Batılı ülkelerin Sevr'i tekrar canlandırma emelleri bulunmaktadır. Başta ABD olmak üzere bazı Batılı ülkeler İsrail'in durumunu güçlendirmek ve terör örgütlerini destekleyerek Kürt Devleti kurmak suretiyle Türkiye'yi parçalayıp bölmek amaçlarını sürdürmektedir. Bu amaçları gelecekte de devam edecektir. Türkiye, jeopolitik konumuna uygun politikalarını sürdürürken eğim-öğretim dâhil sanayi, teknoloji, ekonomik alanda çağdaş standartlarda gelişme zorundadır. Ne var ki, Türkiye'nin jeopolitiğinin gereğine etkin politikayı layıkıyla sürdürdüğünü belirtmek oldukça zordur. Örneğin Suriye konusunda izlenen yanlış bir politikayla 4 milyona yakın Suriyeli sığınmacıyı barındırma durumuyla karşı karşıya kalmıştır ve en az 50 milyar doların üzerinde Suriyelilerin beslenme, sağlık ve barınma ihtiyaçları için harcama yapılmıştır, bu harcamalar halen de devam etmektedir. Sığınmacılar, bayramlarda ülkesini ziyaret ettikten sonra sanki kendi ülkesiymiş gibi Türkiye'ye geri dönmektedir. Sığınmacılarla ilgili maalesef yeterli ve geçerli bir politikamız yoktur. Bu durum gelecek yıllarda Türkiye'de her alanda önemli sıkıntılara yol açabilecektir.

Sonuç olarak doğal ortamın toplum hayatı üzerindeki etkisi, gelişmiş ülkelerde önemli ölçüde azalmıştır, ancak cehaletin sürdüğü başta Orta Doğu ülkelerine batılı ülkelerin, güya demokrasiyi getirmek amacıyla burnunu sokması Suriye, Afganistan, Libya ve Irak'ta sadece doğal ortamı değil çatışmalarla, savaşlarla bazı yerleşme birimleri ve kentleri harabe haline çevirmiştir.

SONUÇ

Bu makalede ortaya koymaya çalışılan doğal ortam ile tarih ilişkileri maddeler halinde şöyle belirtilebilir:

1. Coğrafi determinizm ya da coğrafya toplumların kaderi olması hususu, coğrafyanın insan hayatı üzerindeki etkisini özetleyen önemli kavram ve/veya kuraldır. Ancak coğrafi determinizmin etkisi, toplumların eğitim-öğretim, sosyal, sanayi ve teknoloji seviyelerine göre değişmektedir.

2. Coğrafi determinizmin etkileri, genellikle Paleolitik 'ten günümüze doğru toplumlara göre sürekli bir değişim içinde olmuştur. Paleolitik dönemde balıkçılık, toplayıcılık ve avcılığa elverişli olan akarsu boyları ve göl kenarları ile buralardaki korunaklı yerler seçilmiş, Neolitik dönemde ise genellikle yabancı tahılların tarımının yapıldığı, akarsu ve göllerin olduğu, kurakçıl ormanların olduğu mekânlar tercih edilmiştir.

3. Demir gibi madenlerden yapılan aletlerin özellikle toprakların işlenmesiyle artan tarım ürünleri üretim ticareti, tekerlekli ulaşım araçları insanların çevreye yayılmasını ve özellikle nüfus artışı beraberinde göçleri de gündeme getirmiştir. Muhtemelen ilk savaşlar, doğal kaynakların paylaşılmasındaki isteklerden kaynaklanmıştır. Bu durum, Orta Asya'daki Türk devletleri arasında görölmeye başlanmıştır.

4. Doğal kaynakların zenginliği ve işlenmesi, ulaşım kolaylığı, tarımsal üretim artışı ve buna bağlı olarak ticaretin gelişmesi, toplumların zenginleşmesine ve özellikle milattan önceki yıllarda Batı Anadolu ve Akdeniz kıyılarında olduğu gibi kent devletlerinin kuruluş gelişmesinde etkili olmuştur. Örneğin Gediz havzasında kurulan Sardis Krallığı, verimli topraklarda tarımsal üretim artışı ve Bozdağlar metamorfiklerinden taşınarak akarsu boylarındaki çukurlarda biriken altının çıkarılarak işlenmesi ve altın para basılmasıyla zenginleşmiştir.

5. Ege ve Akdeniz koy ve körfezlerinde ticaretle zenginleşen kent devletleri, Akdeniz uygarlığının gelişmesinde etkili olmuştur. Mısır'dan başlayarak Filistin, Akdeniz ve Ege kıyılarına sahip olan Roma İmparatorluğu'nun tarım, ekonomik ve sosyal alanda gelişmesinde doğal ortam koşullarının ve yapılan yolların önemli payı vardır.

6. Batı ve Orta Avrupa'da ve Büyük Britanya'daki kömür ve demir yataklarının işletilmesiyle üretilen demir-çelikte demir yolu ağının döşenmesi, makine ve dokuma tezgâhları, okyanuslarda dalgalara dayanıklı gemilerin yapılmasıyla başlayan sanayi devriminde de doğal ortamın önemli etkisi olmuştur.

7. Doğal ortam koşulları; toplumların gelişmesi, savaşların kaybedilmesi, kazanılması, kùltür ve medeniyetlerin doğması, gelişmesi ve hatta yıkılmasında yer yer etkileyici rol oynamıştır. Örneğin Almanya'nın Moskova yakınına kadar ilerlemesine rağmen Rusya'yı işgal edememesinde çok şiddetli kış şartları engel olmuştur. Sarıkamış harekâtında askerlerimizin Olur (Erzurum) kasabası üzerinde Sarıkamış'a ulaşması için uygun yol olmasına rağmen, Gaziler Çayı havzasında yazın bile zor çıkılan kar ve buzla kaplı bir rampaya sevk edilmesi, yaklaşık 90 bin askerimizin donarak şehit olmasına yol açmıştır. Japonların **Pearl**

Harbor baskını (1941) ile ABD donanmasını tahrip etmesinde sis dâhil doğal ortam koşulları önemli rol oynamıştır.

8. Doğal ortam koşulları bilinmeden tarihi olayların gereği şekilde açıklanması da mümkün değildir. Timur'un Yıldırım Beyazıt'la yaptığı Ankara Savaşı'na fillerle geldiği gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü filin beslenmesi için ağaç ve uzun boylu otlar olması ve geçeceği sahanın düz ya da hafif engebeli olması gereklidir.

9. Doğal ortamın en etkili olduğu yerler, ulaşımın kolay olmadığı dağlık ve engebeli alanlardır. Dağlık yerleşmelerin olduğu böyle yerler, Himalaya ve And dağlarında ve hatta Doğu Anadolu'nun yüksek kesimindeki kırsal alanlarda tüm açıklığıyla görülmektedir. Anadolu'da da Cumhuriyet öncesi dönemde olduğu gibi, dağlık alanlarda başta geçime yönelik tarım alanlarının çok sınırlı olması, artan nüfusu besleyemez duruma gelmiştir. Bu durumda bir köyden ayrılan, göç eden nüfusun civardaki uygun yerlere yerleşmesi, yerleşmenin daha da dağınlaşmasına yol açmıştır. Böyle yerlerde yerleşmelerin dağılımında aileler arasındaki çatışmalar ve kırsal alandaki asayişin sağlanamamasının da önemli etkisi bulunmaktadır.

10. XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başlarından itibaren özellikle dijital teknolojinin gelişmesi, yolların kırsal alanlara ulaşmasıyla kentlere doğru olan göçün artması, kırsaldaki geleneksel kültürün bozulmasına, zayıflamasına dolayısıyla coğrafi determinizmin önemini yitirmesine yol açmıştır.

11. Coğrafi konum, aynı zamanda ülkelerin jeopolitik konumunu, özellikle dış siyasetini belirlemektedir. Türkiye'nin eşsiz ve ender jeopolitik konumu, özellikle Batılı ülkelerin Ortadoğu'da kurmak istediği sosyal, ekonomik ve siyasi düzeni gerçekleştirmesine önemli bir engel teşkil etmektedir. Türkiye, jeopolitik konumu koruyarak gelişmesini sürdürmek için Batılı ülkelerin eğitim-öğretim, sanayi, teknolojik ve ekonomik seviyesine ulaşmak hatta aşmak zorundadır.

Afganistan, Orta Asya ile Hint Okyanus arasındaki bağlantıyı sağlayan **Hayber Geçidi** yüzünden son 50 yılda, önce Sovyet Rusya'nın işgaline uğramış, daha sonra da ABD ve müttefiklerinin etkisi altında kalmıştır; Taliban'la ABD arasındaki çatışma, Afganistan'ı açlık ve perişanlık içine sokmuştur.

12. Doğal ortamın özelliklerinin değerlendirilmesinde oksijen, karbon, karbondioksit, su, azot gibi dolaşım sistemlerinin/döngülerinin bilinmesi gereklidir. Bu temel bilgiler eksikliğinden dolayı TRT haber bültenlerinde bile Kaz Dağları'nda oksijenin fazla olduğu ve bir inşaat şirketinin yaptığı binaların olduğu yerin oksijen deposu gibi ifadeler kullanılmaktadır. Dünyanın neresine giderseniz gidilsin havadaki oksijen %21, azot ise %78 oranları aynıdır. Bir an

bile olsa oksijenin artması, yanmayı artırarak doğal sistemin alt-üst olmasına yol açar.

13. Doğa bilinci ve yurt sevgisinin özellikle gençlerimize aşılmasında tarihi coğrafya son derece önemli bir dalıdır, bu nedenle üniversitelerimizde tarihi coğrafya ya ayrı bir önem ve ağırlık verilmelidir.

KAYNAKÇA

ATALAY, İbrahim, *The Paleogeography of the Near East (From Late Pleistocene to Early Holocene) and Human Impact*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992.

ATALAY, İbrahim, Paleosols as Indicators of the Climatic Changes During Quaternary Period in S. Anatolia, *Journal Arid Environment*, 32, 1996, p. 23-35.

ATALAY, İbrahim, Paleoenvironmental Conditions of the Late Pleistocene and Early Holocene in Anatolia, Turkey. *Quaternary Deserts and Climatic Change*, 1st Edition, A. S. Alsharhan, K. W. Glennie, G.L. Whittle and C. G. St. C. Kendall (eds.), CRC Press, London 1998, p. 227-238.

ATALAY, İbrahim, "Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri", *TURQUA V. Quaternary Semp. Bildiler Kitabı*, İstanbul Teknik Üniv. Avrasya Yerbilimleri Enst., 2005, s. 121-128.

ATALAY, İbrahim, *Türkiye Jeomorfolojisi*, 3. bs., Meta Basım, İzmir 2017.

ATALAY, İbrahim, Anadolu'da İlk Yerleşmelerin Kurulmasında Paleocoğrafya Koşullarının Önemi. *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Bilgi Yayınevi, 2017a, s. 63-78.

ATALAY, İbrahim, *Uygulamalı Klimatoloji*, 4. bs., Meta Basım, İzmir 2021.

BOTTEMA, Sytze, and WOLDRİNG Henk, "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey", Part II, *Palaeohistoria*, 1984, p. 123-149.

COHEN, Harold R., and EROL Oğuz, "Aspects of the Palaeogeography of Central Anatolia", *The Geographical Journal*, 135 (3), The Royal Geographical Society, England 1969, p. 388-398.

EROL, Oğuz, "Geomorphologic Arguments for Mid-to Late Holocene Environmental Change in Central Anatolian (Pluvial) Lake Basins", *In: Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, Springer, Berlin 1997, p. 321-350.

ESİN, U., "İlk üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö.10 500-7000) Doğal Çevre Sorunları-Natural Environmental Problems of Anatolia and Southeastern Europea (10 500 -7000 yrs BP) in the Intermediary Period of Initial Production", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, İstanbul 1979.

ESİN, U., "İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö. 10 500-7000) Kültürel Sorunlar-Cultural Problems (II) of Anatolia and Southwestern Europea (10 500-7000 yrs BP) in the Intermediary Period of Initial Production", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, İstanbul 1981.

KUNIHOLM, Peter Ian, "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climatic Change", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series A, Mathematical and Physical Sciences*, 330 (1615), Royal Society Publishing, London 1990, p. 645-655.

KUZUCUOĞLU, Catherine, and ROBERTS, Neil, " Evolution of the Environment in Anatolia from 20 000 to 6000 BP ", *Paléorient*, 23(2), Paleorient and CNRS Editions, 1997, p. 7-24.

Maps of the World Environments During The Last Two Climatic Extremes, Explanatory Notes, Co publication: Commission For the Geological Map of the World 77, rue Claude-Bernard, 7500, France, Agence Nationale Pour la Gestion des Dechets radioactifs Parc de la Croix-Blanche 1/7 rue Jean-Monnet, 92298 Chatenay-Malabry Cedex, France 1999.

MELLAART, James, "Earliest Civilizations of the Near East", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 40 (159), Antiquity Publications Ltd , 1966, p. 238-240.

MELLART, James, "Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 42(165), Antiquity Publications Ltd, 1968, p. 72-74.

MELLAART, James, "The Neolithic of the Near East", London: Thames and Hudson, *Antiquity*, 50 (199-200), Antiquity Publications Ltd, 1976, p. 244-245.

ROBERTS, Neil, "Human-Induced Landscape Change in South and Southwest Turkey During the Later Holocene", *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Bottema S. et al. (eds.), Rotterdam 1990, p. 53-67.